

LAYİHALAR IŞIĞINDA
BAĞIMSIZLIK SÜRECİNDE ARNAVUTLUK'UN
SOSYAL VE SİYASAL DURUMU (1860-1908)*
The Social and Political Condition of Albania in the Process of Independence
According to Ottoman Reports (1860-1908)

Kemalettin KUZUCU**

ÖZET

Osmanlıların 15. yüzyılın başlarında fethettiği Arnavutluk'ta kurulan düzen, yerel mahiyetteki birkaç kıpırdanmanın dışında Tanzimat dönemine kadar korunmuştur. Modernleşme çağı olan 19. yüzyılda bölgede girişilen reformlar tepkiyle karşılanmış, zaman zaman isyanlar çıkmıştır. Ancak bu isyanlar ulusal ve siyasal karakterli olmayıp yöresel düzeyde kalmıştır. Daha önce Balkanların diğer uluslarıyla ilgilenen Avrupa devletleri yüzyılın ikinci yarısında dikkatini Arnavutlara çevirmiştir. Giderek bozulan yapıyı düzeltmeye çalışan Osmanlı yönetimi, yeni projelerle bölgeyi ihya etmeye çalışmıştır. İzlenecek stratejinin planlı yürütülmesi için bir kısım devlet adamı ve aydınlar layihalar hazırlanmıştır. Söz konusu layihalarda Arnavutluk sorunu uzun uzun tartışılmış, sorunların kaynakları tespit edilmiş, bunun yanında özgün çözüm önerileri sıralanmıştır. Bölgenin ve Arnavutların karakteristik özelliklerinin derlendiği layihalar coğrafi şartlardan etnik çeşitliliğe, demografik yapıdan kültürel birikime, Avrupa devletlerinin politikalarından Osmanlı Devleti'nin resmi ideolojisine kadar birçok hususta çok çarpıcı tespitler içermektedir. Yönetimin çeşitli nedenlerle Arnavutluk sorununun çözümünde pek fazla yararlanamadığı layihaların arşiv değeri yadsınamaz. Zira o günden bugüne uzanarak kronikleşen sorunlara dönük çözüm ipuçlarını bu belgelerde bulabilmekteyiz. Bu makalede, söz konusu layihalardaki tespitlerden hareketle Arnavutluk sorununa farklı bir perspektiften bakılacak, Osmanlı idaresinin Balkanlardan zorunlu çekilişinin nedenleri Arnavutluk örneğinde tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler; Arnavutlar, emperyalizm, layihalar, reform, muhalefet.

* Bu makale 8-10 Nisan 2010 tarihleri arasında Tiran'da düzenlenen "Konferenca e Pare Nderkombetare" adlı kongrede sunulan "Albania and the Albanians in the Reports of the Ottoman Officials" başlıklı bildirinin genişletilmiş şeklidir.

** Doç. Dr., Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi Edirne-Türkiye, kkuzucu@yahoo.com

ABSTRACT

The order established in Albania after the Ottoman conquest at the beginning of the 15th Century was preserved until the Tanzimat period, with the exception of a few local uprisings. During the 19th Century, marked by modernization efforts, reforms of the central administration were not welcomed among the Albanians and the local people rebelled in some occasions. However, such uprisings were not national or political in character, and remained in local level. The European states, which were previously interested in the affairs of the other Balkan nations, turned their attention to Albania during the second half of the Century. Ottoman administration tried to amend the structure, which was getting worse, and attempted to recreate the region on the basis of new projects. In order to follow strategies in a planned form, some statesmen and intellectuals prepared proposals. In the proposals the Albanian question was discussed in length, and sources of the problems were determined, and additionally some suggestions were made. The proposals, which compiled typical characteristics of the region's and Albania, contain striking findings about a set of topics ranging from geographical conditions to ethnic diversity, from demographic structure to cultural heritage, from politics of the European states to the state ideology of the Ottoman empire. Although proposals were not adequately exploited for solving the Albanian question by the administrators of the period, their importance cannot be disregarded. One can find clues for solution about the problems settled from past up to the present in these documents. In this study, the Albanian question is dealt with from a different perspective on the basis of findings of the concerning layihalar, official reports, and reasons for the decline of the Ottoman administration in the Balkans is discussed.

Keywords; Albanians, imperialism, proposals, reform, opposition.

Osmanlı Devleti'nin bir dünya imparatorluğu olarak gücünün ortaya çıkışında ve bu gücün etkili şekilde yayılmasında birçok unsurun yanında Arnavutların da önemli bir payı bulunmaktadır. Zira bu topluluk içerisinde yetişen birçok asker, ulema, bürokrat ve yüksek dereceli devlet adamı üst seviyedeki kadrolarda yer almak suretiyle imparatorluğa güç kazandırmıştır. Bununla birlikte 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı topraklarını etkisi altına alan ve çoğu Batı dünyasındaki büyük siyasi merkezlerden teşvik ve destek gören milliyetçilik akımları, içinde diğer gruplara göre daha az etkilenmiş olan Arnavutların da bulunduğu Balkanlardaki milletlerin Osmanlı idaresine karşı menfi yaklaşımlarına ve değerlendirmelerine yol açmıştır. 20. yüzyıldaki gelişmelerle yeniden tartışmaya açılan Balkanlardaki uluslaşma konusuna ilişkin yaklaşımlara bakıldığında, Osmanlı idaresi için olumsuz bir söylem geliştirip bunu ideolojik boyuta taşıyan görüşler ile, zengin Osmanlı arşiv belgelerini inceleyerek müşterek Balkan tarihine daha sağlıklı ve serinkanlı yaklaşan görüşlerin paralel yürüdüğü görülür.¹ Bu çalışmada, belirtilen ikinci yaklaşım paralelinde, ağırlıklı olarak arşival malze-

¹ Feridun M. Emecen, **Osmanlı Klasik Çağında Siyaset**, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 291-292.

me ışığında, bağımsızlık öncesinde Arnavutlar ve Arnavutluk konusunda geliştirilen resmi politikanın coğrafya ve halk üzerinde bıraktığı tesir incelenecektir.

Arnavutların bağımsızlık amacıyla Osmanlı Devleti'ne karşı başkaldırımlarının tarihini Fransız İhtilali'nin öncesine götürmek mümkündür. Örneğin 1779 yılında Gega ve Toska Arnavutlarının ayaklanması Gazi Hasan Paşa tarafından bastırılmış, Mahmud Buşhati'nin başını çektiği bir grup kuzeyli Arnavut Avusturya ile işbirliği yaparak Kosova bölgesinde Osmanlı'ya karşı savaşmıştır. Buşhati, Arnavut kralı olarak tanınmak şartıyla Avusturya ile bir anlaşma yapmıştı, ama Müslüman halkın muhalefetiyle karşılaşınca bir süre Sultan I. Abdülhamid'le iyi geçinmeye çalıştı. 1796 yılında bu defa Fransa ile işbirliği yapan Buşhati, Avusturya ve Rusya'ya karşı Fransa'yla ortak hareket ederek Karadağ'ı ele geçirmek amacıyla hareket başlatmış, ancak çıkan çatışmada Karadağlılar tarafından öldürülmüştür.² Buşhati'nin zikzaklı politikasını hayatıyla ödemesi bir yana, bu olay Avrupa'nın Balkan uluslarına yönelik siyasetini ve buna karşılık Osmanlı hükümetinin içerisinde bulunduğu acziyeti yansıması açısından önemlidir. Bundan sonraki dönemde siyasi, ekonomik ya da dini nedenlerle bazı Arnavut grupların ayaklandığı, köylü isyanlarına rastlanmaktadır. II. Mahmud döneminde 1835-1836 yılları arasında kuzey bölgesinde yaşayan Gegaların isyanını, Tanzimat'ın uygulanmasına tepki mahiyetindeki isyanlar izlemiştir. Örneğin 1844 yılında güney bölgesindeki Toskalar isyanı bunlardan birisidir. 1847, 1856 ve 1865 yıllarında ise köylü isyanları görülmüştür. Bununla birlikte bu isyanlar yerel mahiyette ve belirli grupların karıştığı, siyasal karakteri olmayan başkaldırılardır. İsyanlara neden olan genel şikayet konuları ise, yeni vergilerin ağır bulunması, zorunlu askerlik, yerel yönetici ve bürokratların kötü idarelerinin yol açtığı rahatsızlıklar şeklinde sıralanabilir.³ Tanzimat'tan sonra artan tepkilerde yeni kanunların Arnavutların yaşantısını değiştireceğine yönelik kaygılar etkili olduğu gibi, hükümetin gönderdiği görevlilere de açıkça tepki gösterilmiştir. Hükümet memurlarına yönelik muhalefetin temelinde ise, bunların Tanzimat felsefesini idrak edememelerinden ya da basiretsizliklerinden kaynaklanan yanlış uygulamaları yatmaktaydı.

Arnavutluk Coğrafyası ve Buna Bağlı Gelişen Sosyal Yapı

İşkodra'da çıkan isyanı bastırmak üzere 27 Eylül 1861 tarihinde "fevkalâde komiser" sıfatıyla buraya görevlendirilen⁴ Ahmed Cevdet Paşa, İşkodra'nın tarihi ve sosyolojik yapısını anlatan 95 sayfalık ayrıntılı bir rapor hazırlamıştır.⁵ Buna göre Arnavutluk ulaşımına elverişli olmayan sarp ve kayalık bir coğrafyaya sahiptir. Ahalisi cesur, ama medeniyetten uzaktır. Arnavutluk, memleketin büyük kısmını oluşturan *Gegalık* ve küçük kısmını oluşturan

² Bilgin Çelik, **İttihatçılar ve Arnavutlar: II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu**, Buke Kitapları, İstanbul 2004, s. 22-23.

³ Nuray Bozbora, **Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğunun Gelişimi**, Boyut Kitapları, İstanbul 1997, s. 155; B. Çelik, **a.g.e.**, s. 25.

⁴ Ahmed Cevdet Paşa, **Tezâkir**, yay. C. Baysun, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991, II, 157.

⁵ BOA, Y. EE, nr. 79/8; **Osmanlı Arşivi Belgelerinde Arnavutluk**, haz. H. Y. Ağanoğlu-S. Bayram-M. Yıldıztaş, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul 2008, s. 250-288. Gegalar ve Toskalar hakkında bak. Barbara Jelavich, **Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar**, Küre Yayınları, İstanbul 2006, I, 91-92.

Toskalık olmak üzere iki bölgeden meydana gelir. Toskalar Rumlar ile karıştıkları için dillerinde pek çok Rumca kelime vardır. Ancak ana dil Arnavutçadır. Karakteristik yapıları da Rumlara benzer, onlar gibi sebatsız ve yanardönerdirler. Çoğunlukla Ortodoks'turlar. Bunlar cizye öderler, askerlikten muaftırlar. Yunanlılar bu bölge Hıristiyanlarını Helenize etmek için çok uğraşmışlarsa da, "Biz Arnavut'uz" diyerek yanaşmamışlardır. Gegalık Hıristiyanları genellikle Katolik olup, cizyeden muaftırlar. Bunlar Türkler gibi askerlik yaparlar. Gegalar fitrî bakımdan daha kaba olmakla birlikte sözlerinde sadıktırlar, asla yalan söylemezler. Toskalar her işte çalışırlarken, Gegalar daha çok tarım ve hayvancılıkla uğraşır, kokoroz ve boza satarak geçinirler. Arnavutluk toplum yapısının önemli unsurlarından birisi de, adını dağ anlamındaki "malisya" kelimesinden alan *Malisörler*dir. Debre ile bugünkü Kosova sınırları içerisinde kalan İpek, Yakova ve Prizren bölgesinde yaşayan Malisörlerin çoğu Müslüman, bir kısmı gayrimüslimdir. İşkodra Malisyası, Drin nehrinin sağındaki Hot, Kelmend, Kastrat, İşkrel, Reç ve Loha adlarıyla bilinen altı dağdan meydana gelmekteydi. İşkodra Malisörleri genellikle Hıristiyan olmakla birlikte, yaşam tarzları Müslümanlara benzediği için iki toplumu birbirinden ayırmak imkânsızdır. Bunlar Müslümanlarla uyum içerisinde yaşamaktadırlar. Bir Malisör, dindaşı olan bir Hıristiyan'a asla yanaşmazken, Müslüman birisinin evine davetsiz ve teklifsiz girebilir. Öte yandan silah kullanmayan ve cephede savaşmayan yerli Hıristiyanları sevmezler. Drin'in solundaki Malisörler farklı olup, piskopos tarafından atanan "aba" unvanlı ruhani reis in itaati altında idiler.

Malisörlerin başında, İşkodra ileri gelenlerinden seçilen ve hükümet tarafından atanan "bölükbaşı" bulunmaktaydı. Bunun görevi meclisi yönetmek, kararları halka duyurmak ve savaş zamanı askerleri cepheye göndermekti. Gegalık'ın hemen her tarafında Osmanlı kanunları hüküm sürmekte ise de Malisörler nizam altına alınamamıştı. İşkodra Müslümanları ise Malisörler gibi silahlı gezmekte ve harp zamanı birleşip aynı safta vuruşmakta idiler. İşkodra'da Müslümanlarla gayrimüslimler arasında dini bir anlaşmazlık yoktu, etnik farklılık vardı. Cevdet Paşa'ya göre Arnavutluk fethedildiği tarihten itibaren Osmanlılar için Rumenli'nin kalesi vazifesini görmüş, İşkodra ise Gegalık'ın kilidi olmuştur.

Yanya Valisi Ahmed Rasim Paşa, 23 Kasım 1878 tarihli yazısında, Arnavutların 2 milyon nüfusa sahip olduklarını ve İşkodra, Yenipazar, Priştine, Prizren, Üsküp, Manastır, Debre, Berat, Ergiri, Preveze ve Yanya'da yaşadıklarını belirtmiştir. Halkın 2/3'si Müslüman, 1/3'i Hıristiyan'dır. Cevdet Paşa ise İşkodra'nın nüfusunu 200 bin olarak kaydetmiştir. Bunun 3/4'ü Arnavut, 1/4'i ise Gusinye ve Podgoriçe taraflarında yaşayan Boşnak, Hırvat ve diğer gruplardır. Cevdet Paşa Arnavutların nüfusunu nahiye ve köyler düzeyine kadar tetkik etmiş ve etnik özelliklerinden folklorlarına kadar derin bilgiler sunmuştur. Cevdet Paşa'nın maiyet memurlarından Mehmed İzzet'in nüfus rakamları daha kısa ve nettir. Buna göre İşkodra vilayeti yaklaşık 35 bin hanedir (yaklaşık 175.000 kişi). Nüfusun 2/3'sini Malisörler, 1/3'ini ise şehir ve köylerdeki yerleşik ahali oluşturur. İşkodra sancak merkezinde yarısı Müslüman, yarısı gayrimüslim olmak üzere 2.600 hane vardır ki, bu da her hanenin 5 kişi kabul edildiği klasik işleme göre 13.000 nüfus demektir. Prizren mutasarrıfı Mehmed'e göre, bölge halkı cahil fakat cesur yapılarından dolayı her türlü güçlüğü çıkarmaya müsait olsalar da, itaate de bir o kadar yatkındırlar. Çünkü bunlar, ne kadar delil sunulursa sunulsun, gözleriyle görmedikleri şeye asla inanmazlar. Bu yüzden gerekli savunma tedbirleri alınır, icap

eden yerlerde yeterince asker konuşlandırılırsa, denizden yardım alamayacaklarını anlarlar ve düşmanın oyununu geri teperler. Böylece İşkodra'nın selameti sağlanmış olur. Bu durumda Devlet-i Aliyye'nin daha güçlü olduğunu göreceklelerinden ona sığınmayı tercih edeceklerdir.⁶

Mehmed İzzet'e göre bölge kentleşme ve bayındırlık açısından geri kalmıştır. Ulaşım ve altyapı hizmetleri bulunmadığı gibi, kömür, kükürt ve diğer madenlerin araştırılıp ihaleye verilmesi adına hiçbir yatırım yoktur. Okullaşma yetersizdir. Bütün bu sorunların çözümü zamana muhtaçtır. En temel ve aciliyet gerektiren güvenlik sorunudur. Hükümet memurları bu sorunun yanında, dört yıl önce vuku bulan 93 Harbi'nin ardından yaşanan kuraklık ve sel felaketi nedeniyle baş gösteren kıtlık felaketinin yaralarının sarılması, ayrıca 12 bin muhacirin iskânı konusuyla uğraşmaktadır.

Yenipazar ve İpek'te çalıştıktan sonra Prizren mutasarrıflığına atanan Mehmed Bey, 1892 tarihli raporunda, Arnavutluk'un önemli kısmını oluşturan Kosova bölgesinin Karadağ, Avusturya, Sırbistan ve Bulgaristan'la sınırı bulunmasından dolayı taşıdığı jeostratejik öneme vurgu yapar. Bu önemden dolayı zaman zaman meydana gelen olaylar, hem hükümeti meşgul etmekte, hem de sadakatinden şüphe edilmeyen Arnavut ulusunun bu yönünün devlet ve toplum nezdinde lekelenmesine yol açmaktadır. Eğitim sorunu çözülmediği sürece, dış kaynaklı ayrılıkçı eğilimler tehdit oluşturmaya devam edecektir. Devlet yanlısı Arnavutların hükümet güçlerinin yanında bu cahillerle ölesiye kavgaya tutuşması Arnavutların bağlılığının göstergesidir. Mehmed, kan davalarının durma noktasına gelişinin fırsat addedilmesini, bazı şehirlerde askeri rüştiyeler açılmasını, buradan mezun olacakların İstanbul'un yüksek okullarına kaydedilmesini ister. Böylece yüksek okul mezunu gençlerin askeri ve mülki kadrolara yerleştirilmesiyle, hem memur açığı kapatılmış, hem de cehaletten kaynaklanan başta kan davası olmak üzere birçok sorun çözülmüş olacaktır.⁷

Raporlarda eğitim sorunu ve bunun ıslahı konusu geniş yer bulmuştur. Ahmed Cevdet Paşa, İşkodra'da bulunduğu sırada padişahın iradesini sağlayarak dağlık bölgelerde cami ve okullar inşa ettirmeye muvaffak olmuş, bu okullardan hayli okuryazar çıkmıştır. Bölgeye sünnetçiler gönderilerek, aralarında yüz yaşını geçenlerin de bulunduğu 5 bini aşkın erkek sünnet edilmiştir. Gayrimüslimlerin ihtiyaçlarına da cevap verilemeye çalışılmış, İstanbul Patriği Yovakim'in başvurusu üzerine, kız çocuklarının okuması için Ergiri'de bir okul yapılmasına izin verilmiştir.⁸ Sultan Abdülaziz 1863 yılında, İşkodra'nın dağ kesimlerinde yaşamakta olan Müslümanların cehaletten kaynaklanan alışkanlıklarının ortadan kaldırılması amacıyla bölgeye okullar ve camiler inşa edilmesi için rapor hazırlanmasını istemiştir.⁹ Aynı yıl Tiran'da rüştiye açılmasına, kitap ve materyal sağlanmasına girişildi.¹⁰ Bununla birlikte Mahmud Nedim Paşa (1871-1872) zamanındaki düzenlemeyle memur maaşlarının düşürülmesi kapsamında Malisyalardaki muallimlerin maaşlarının da gerilemesi neticesinde mual-

⁶ BOA, Y. PRK. UM, nr. 24/94, s. 14-16.

⁷ BOA, Y. PRK. UM, nr. 24/94, s. 3-4.

⁸ 31 Temmuz 1861, BOA, İ. HR, nr. 10398.

⁹ BOA, A. MKT. MHM, nr. 274/79; Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arnavutluk, s. 325.

¹⁰ BOA, A. MKT. MHM, nr. 2282/61; Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arnavutluk, s. 327.

limler işlerini yapamaz duruma gelmiş, bu da eğitime büyük darbe vurmuştur. Cevdet Paşa bunun dinî hedefleri de sekteye uğrattığını, açılan mescitlerin harabeye yüz tuttuğunu dile getirmiştir.¹¹

Balkanlardaki milliyetçi hareketlerin ivme kazandığı ortamda bazı Arnavut aydınları geri kalmışlık konusunda seslerini yükseltmeye başlamış, bunun sorumlusu olarak kötü Osmanlı yönetimini göstermişlerdi. Katolik bir Arnavut olan Vasa Paşa'ya göre Arnavutlar medeniyetten uzak ve kendi hallerine terk edilmiş, eğitimden ve anadillerini kullanmaktan yoksun bırakılmış, medeni kanunların yerine eski örflerini devam ettiren, kısacası maddi ve manevi ilerlemelerinin önüne set çeken bin türlü müşkülle karşı karşıya bırakılmış ve bu haliyle ilkçağlardaki hallerini yansıtan bir yaşantı içerisinde düşmüşlerdi. Her türlü zorluğa rağmen milliyetlerini, dillerini, savaşçı yeteneklerini ve daha birçok milli özelliklerini koruyabilmiş iseler de, uygarlık bakımından komşu devletlerden geri kalmışlardı.¹² Vasa Paşa çizgisindeki aydınlar, kendi anadillerinde eğitim hakkını elde etmek için yoğun bir çaba içerisinde girmişlerdi. Onlara göre Ortodoks Arnavutların Yunanistan ve Ortodoks kilisesi, Katolik Arnavutların ise Avusturya tarafından himaye edilmek istenmesi büyük bir tehlikeydi. Bunu atlatmanın yolu ise eğitimden geçmekteydi. Katolik ve Ortodoks Arnavutlar modern bir eğitim alırken, Müslüman Arnavutların eski yöntemlerle eğitilmesini eleştiren aydınlar, bu durumu geri kalmışlığın baş nedeni olarak göstermekte idiler.¹³ Arnavut aydınların bu çıkışına karşılık, ıslahat layihalarında eğitim sisteminin ıslah edilmesi ve açılacak modern okullar vasıtasıyla muhalif düşüncelerin önüne geçilmesi vurgulanmıştır.

Genel olarak ağır bir tempoda ilerleyen eğitim reformu ve okullaşma politikasının II. Abdülhamid dönemindeki ivmeyle canlandığı görülmekte, dinî ve eğitim kurumları inşasında patlama derecesinde bir hareketlilik göze çarpmaktadır. Halkın katkılarıyla Draç'ta 4 cami ve 4 okul, Kavaye'de 14 okul, Şiyak'ta 10 okul ve Tiran'da 18 cami ile 8 okulun temeli atılmış, 1894 yılında bunlardan çoğu faaliyete başlamıştır.¹⁴ 948 Ortodoks nüfusun yaşadığı Tiran kazasındaki Ortodoks okulunun yetersizliği göz önüne alınarak, üzerine iki kat eklenmesi ve genişletilmesi kararlaştırılmıştı.¹⁵ Arnavutluk'taki asayiş tedbirleri kapsamında Padişah, 1899 yılında nerelerde ne kadar okula ihtiyaç duyulduğunun tespitini istemişti. Debre sancağının dağlık kesimleri ile Mat kazası ahalisi, sert mizaçlarından dolayı o tarihe kadar öşür dahi vermemişlerdi. Eğitim payı olarak aşardan alınması gereken para da tahsil edilemeyince bölgeye eğitim hizmeti götürülemediği. Konuyla ilgili yazıda, yöre çocuklarının eğitim alabilmelerinin oradan sağlanacak gelire bağlı olduğu belirtilmiş, ancak eğitim

¹¹ BOA, Y. EE, nr. 79/8, s. 74-75.

¹² Vasa Efendi, **Arnavutluk ve Arnavutlar**, çev. A. D., Mihran Matbaası, İstanbul 1297, s. 89. Tanzimat'ı ve özellikle bunun uygulanması için görevlendirilenleri açıkça hedef alan yazar, bölgedeki asayiş sorunundan eğitimin geri kalmasına, sanayi ve ziraatın geri kalmasına kadar bütün olumsuzlukları bu etkene bağlamıştır (a.g.e., s. 116-117).

¹³ Kemal Yakut, "Arnavutluk Bağımsızlık Hareketinde Alfabe ve Eğitim Tartışmaları", **Balkanlarda İslam Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri**, Tiran, 4-7 Aralık 2003, IRCICA Yayınları, İstanbul 2006, s. 45-46.

¹⁴ BOA, Y. MTV, nr. 95/70.

¹⁵ BOA, İ. AZN, nr. 1312 N/8; Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arnavutluk, s. 331.

payını vermemeleri de büsbütün cahil kalmalarına neden olacağından, gerekli paranın başka kalemlerden aktararak derhal okullar inşa edilmesi, çocukların okullara kaydedilmesi ve böylece gelecek kuşakların kurtarılması istenmiştir.¹⁶ Yine 1903 tarihli iradeyle, Elbasan, Prizren ve Draç'ta birer idadi açılması, köylere ilkokul inşa edilmesi, dar gelirli köylerde bu işi devletin yapması kararlaştırılmıştır.¹⁷

Raporlara yansıyan önemli sorunlardan biri de, temelinde eğitimsizliğin yattığı bir sosyal yara olan kan davası vakasıdır. Ulaşım güçlüğüne doğurduğu tehlikeler ve kan davalarından dolayı sürekli silahlı gezen halkın İstanbul'dan gönderilen yöneticileri de sık sık öldürmesi, burada fetihten beri etkin bir yönetim kurulmasını engellemiştir. 1826 yılında yeniçeriliğin kaldırılıp Bektaşiliğin yasaklanması Arnavut toplumunu sarsmış, Tanzimat'ın merkezîyetçi uygulamaları büyük direnişle karşılaşmıştır. Şehirlerdeki zanaatkar ve tüccarlar vergilerin ağırlaşmasından şikayet ederken, dağlılar da geleneksel özerkliklerini korumak istiyorlardı.¹⁸ Bununla birlikte Tanzimat'ın ilanından sonra alınan tedbirler ve cezai yaptırımlar kan davalarını bir ölçüde azaltmıştı. Örneğin vilayet meclisinin aldığı kararla İşkodra'da kan davası suçlarında katilin, maktulün yakınlarına uygun miktarda diyet ödemesi şartıyla affedilmesi, ölüm ve yaralama fiillerinde kanunların gerektirdiği cezaların uygulanması, ayrıca katilleri evlerinde gizleyenlerin de sürgün edilmesi gibi yaptırımlar getirilmişti.¹⁹ Kan davalarının barış yoluyla çözümlenmesini isteyen padişah fermanlarına rağmen, sorunun tamamıyla bitmesi mümkün olmadı. 1861 yılında İşkodra'ya giden Cevdet Paşa, başlangıçta cinayetsiz bir gün geçmediğini, fakat padişahın iradesi uyarınca kan davalarının derhal durdurulmasını emrettikten sonra kendisinin bölgede kaldığı süre zarfında vaka meydana gelmediğini yazar. Ancak Cevdet Paşa, bu düzelmeye temelinde halkın padişaha duyduğu saygının yattığını altını çizer.

Kan davası sorununa önem veren II. Abdülhamid, bunun ortadan kaldırılması için yerel yöneticilerin sık sık dikkatini çekmiştir. Padişahın emriyle çeşitli yerlerde "Musâlaha-yı Dem" adı verilen kan davalarını sona erdirmeye komisyonları kuruldu. Bu dönemde özellikle Leş kazasının bazı dağlık kesimlerinde öldürme vakaları görülmekteydi. Bunun için bölge yöneticileri çağrıldı, komisyonlar kurularak bu işe son vermeleri ve aksi takdirde padişahın iradesi gereği cezalar uygulanacağı kendilerine hatırlatıldı.²⁰ Nitekim Priştine mutasarrıfı Süleyman, komisyonun gayretleriyle vilayet genelinde cinayet ve diğer suçlara karışmış hasım durumundaki 281 şahsın birbiriyle barıştırıldığını, 200'e yakın kişinin de devlete sığınmak üzere olduğunu bildirmiştir. Kan davası nedeniyle ailelerinin perişanlığa sürüklendiği, birçok kimsenin eşkıyalığa bulaştığı, birçoğunun da ev ve kulelere kapanarak medeniyetten

¹⁶ 11 Aralık 1899 (8 Ş 1317), BOA, DH. TMİK. S, nr. 28/54.

¹⁷ BOA, İ. MF, nr. 1321 S/5. Hükümetin bir süre önce Preveze ve İşkodra'da açmayı düşündüğü idadi fikrinden vazgeçerek, daha acil olduğu gerekçesiyle idadilere harcanacak parayı köy okullarına sarf etmesi anlamlıdır.

¹⁸ Georges Castellan, **Balkanların Tarihi**, çev. A. Yaraman-Başbuğu, Milliyet Yayınları, İstanbul 1995, s. 373.

¹⁹ BOA, A. AMD, nr. 87/95.

²⁰ BOA, Y. MTV, nr. 26/62; **Osmanlı Belgelerinde Arnavutluk**, s. 207.

koptuğu ve türlü facialar yaşanmasına ramak kaldığı bir sırada hükümetin aldığı tedbirlerle sorunun çözülmesi memnuniyetle karşılanmıştı. Kosova valisi Mehmed Şakir, bağlı kaza ve nahiyelerden gelen yazılara atıfta bulunarak, komisyonların çalışmaları sayesinde kan davalarının hemen hemen bittiğini, hasımların barıştığını ve halkın padişaha şükran duyduğunu belirtmiştir.²¹ Bununla birlikte kaza ve sancak temsilcilerinin hükümet nezdinde yaptıkları toplantılarda, cami ve kiliselerde bu işin fenalığının anlatılmasına devam edilmesi kararlaştırılmıştır.²²

Milliyetçiliğin Yükselişi ve Doğurduğu Sorunlar

Eric Hobsbawm'un belirttiği gibi, 1880'lerde Balkan Yarımadası ve bazı adaları elinde bulundurmasına rağmen, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki günleri sayılıydı. Yeniden ele geçirilmiş veya kurtarılmış bölgelerin büyük bir kısmı nezaketen Osmanlı toprağı sayılabildi.²³ Fethedildiği 15. yüzyıldan itibaren İslamiyet'i kabul etmiş ve Türklerle bütünleşerek yönetimde en üst düzeyde görevler almış olan iki Balkan topluluğunu, Boşnaklarla Arnavutları milliyetçiliğe dayalı hareketlerle ilgili genellemenin dışında tutmak gerekir. Zira Arnavut ulusçuluğu Balkanlarda en son uyanan ve kendine özgü nitelik taşıyan bir harekettir. Her ne kadar entelektüel Arnavutların Batı kültürüne açık tutumları burada anti-Osmanlı bir hava yaratmışsa da Arnavut aydınlar kendilerini Osmanlılık'tan da tamamen sıyrabilmiş değildi. Öte yandan Arnavutlar içerisinde birbirine düşman birçok kabile bulunması ve feodal beylerin Bâbiâli ile çıkar birliği kurmaları Arnavut ulusçuluğunu menfi yönde etkilemekteydi.²⁴ Arnavut ulusçuluğunun önündeki önemli bir engel de dil birliği bulunmamasıydı. Tanzimat'ın eğitim anlayışı ilköğretimin milli dillerde yapılmasını öngörmüş ise de, Arnavutların meskûn oldukları yerlerde dinî millet esası korunuyordu. Bundan dolayı Müslüman Arnavut öğrenciler Müslüman-Türk okullarında, Ortodokslar Rum okullarında, Katolikler de İtalyan okullarında eğitim görmekteydi. Bu durum Osmanlılık politikasına uygun bir birliklik sağlamakla birlikte, Arnavut ulusçuluğunun önünde engel oluşturuyordu.²⁵

²¹ 30 Kasım 1891 (28 R 1309), BOA, Y. PRK. UM, nr. 23/56. Abdülhamid'in bu politikası, Balkan uluslarının amansız düşmanı olan Arnavutların, bunların isyanlarına karşı padişah tarafından profesyonelce bir silah olarak kullanıldığı şeklinde yorumlanmaktadır (B. Çelik, **a.g.e.**, s. 75).

²² BOA, DH. MKT, nr. 1896/6.

²³ Eric Hobsbawm, **İmparatorluk Çağı 1875-1914**, çev. V. Aslan, Dost Kitabevi, Ankara 1999, s. 26.

²⁴ İlber Ortaylı, "Balkanlarda Milliyetçilik", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, IV, 1031.

²⁵ B. Jelavich, **Balkan Tarihi: 20. Yüzyıl**, c. II, s. 89. Arnavut nüfusunun yüzde 75'inin Müslüman olması, onları potansiyel olarak Osmanlı'nın müttefiki haline getiriyordu. Yaşadıkları bölgenin coğrafi yapısı, yayılmacı Yunan, Bulgar, Sırp ve Karadağ tehditlerine karşı bölgeyi savunmak için avantaj oluşturmaktaydı. İşte bu dinî ve coğrafi etkenler ile kültürel/sınıfsal bölünmüşlük, bir bakış açısına göre, Arnavutları Osmanlı'nın potansiyel müttefiki haline getirmişti. Tanzimat hükümetleri de bu yapının korunmasında ısrar ettikleri için bir Arnavut

Arnavutlar arasında gelişen muhalif hareketi tanımlama konusunda belli başlı üç farklı yaklaşımdan bahsedilmektedir:

1. Osmanlı yönetimi, buradaki olaylara Kafkaslardaki gelişmelere yaklaştığı gibi yaklaşmış ve “vaka-yı adiyе” olarak değerlendirmiştir.

2. Avrupalı tarihçiler konuya etnik açıdan bakmışlar ve “Arnavut ulusçuluğu” olarak görmek istemişlerdir. Bu bakış açısı dönemin Arnavutları ile bazı çağdaş Osmanlı tarihçileri arasında da taraftar bulmuştur.

3. Arnavut tarihçiler ise 1878-1912 arasındaki dönemi Ulusal Yeniden Doğuş (Rilindje Kombetare) hareketi olarak adlandırmışlardır.²⁶

İşte layihalara yansıyan konulardan birisi, Arnavutların milli uyanışında etkin rol oynayan ve yukarıda belirtilen üçüncü yaklaşım sahiplerin sarıldığı sembollerden olan Prizren Birliği’dir. Ayastefanos Antlaşması’yla Arnavutların oturdukları yerlerin bir kısmı Sırbistan ve Karadağ arasında pay edilmiş, bölgenin geleceği tehlike altına girmişti. Kararın en önemli yankısı, yaşadıkları topraklara yönelen tehditten kaygı duyan bir grup Arnavut’un “İttihâd-ı Arnavudiyye” adıyla örgütlenmesi oldu. Arnavutları sükûnete çağırarak ve Karadağ ile sınır sorunlarını görüşmek üzere Bâbîâli tarafından Güney Arnavutluk’a görevlendirilen Ahmed Muhtar Paşa, Bâbîâli’ye gönderdiği telgrafta, derneğin bütün olumsuzlukları kötü idareye bağladığını, kaderin memleket savunması görevini kendilerine bıraktığı hissiyle hareket ettiklerini yazmıştı.²⁷ Temelde, Arnavutlarla meskun bölgenin bu milletin elinden alınarak Balkan devletlerinin arasında paylaştırılmasına tepki olarak doğan Prizren İttihad Cemiyeti ya da daha yaygın adıyla Prizren Birliği, Bâbîâli’den de destek görmüştür. O nedenle, bazı araştırmacıların öne sürdüğü gibi, 1821 Romen isyanı, 1829 Yunan bağımsızlığı ve 1860 yılında İtalyan birliğinin kurulması süreçlerinin Arnavutlarda bağımsızlık fikirlerini uyandırdığı ve Prizren Birliği’nin de bu paralelde ortaya çıktığı görüşü doğru değildir.²⁸ Avrupa’nın etnik hareketliliğinin uzantısı olmamakla birlikte Prizren Birliği, bölgenin işgalini korumak için siyasi ve askeri kararlar almakla yetinmemiş, Arnavutluk dili ve alfabesi konusunda İstanbul’da sürdürülen çalışmaları da desteklemiştir.²⁹ Birliğin yayınladığı beyannamede, Arnavutluk coğrafyası elden giderse devletin Avrupa’da dayanacağı bir güç kalmayacağı,

kimliği oluşmamıştı (Misha Glenny, **Balkanlar 1804-1899: Milliyetçilik, Savaş ve Büyük Güçler**, çev. M. Harmancı, Sabah Kitapları, İstanbul 2001, s. 142).

²⁶ Banu İşlet Sönmez, **II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 13.

²⁷ 7 Nisan 1880 (27 R 1297), BOA, İ. MMS, nr. 3104.

²⁸ Yüksel Çelik, **Prizren İttihad Cemiyeti ve Faaliyetleri (1877-1881)**, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997, s. 33.

²⁹ B. Çelik, **a.g.e.**, s. 67. Osmanlı Devleti’nde Arap alfabesi yerine Latin alfabesini kullanma düşüncesi Türklerden önce Arnavutlar arasında görülmüştür. 1860’larda bir kısım Arnavut aydın, yeni bir Arnavut alfabesi hazırlamak konusundaki görüşlerini Maarif Nezareti’ne sunmuşlardır. 1879 yılında oluşturulan bir komisyon 36 harfli Latin kökenli Arnavut alfabesini kabul etmiştir. Bu alfabe II. Abdülhamid tarafından tasvip edilmeyip yasaklanmış ise de Arnavut aydınlarının bu yöndeki çalışmaları devam etmiştir (Y. Çelik, **a.g.e.**, s. 271; Süleyman Külçe, **Osmanlı Tarihinde Arnavutluk**, İzmir 1944, s. 394).

muhtemel bir istila sonucunda Arnavut milletinin de yok olacağı ve İslam'ın bundan büyük zarar göreceği ileri sürülmüştü. Tehlikenin bertaraf edilmesi için geliştirilen proje beş madde halinde sıralanmıştı: Arnavutların yaşadığı bölge vilayet haline getirilmeli; burada görev yapacak memurlar yerel dile aşina olmalı; yaygın eğitime geçilerek okullarda Arnavutça öğretilmeli; vilayet merkezinde dört ayda bir toplanacak ve reformları denetleyecek bir meclis kurulmalı; eğitim ve bayındırlık işlerinde kullanılmak üzere vilayet bütçesinden yeteri kadar ödenek ayrılmalıdır.³⁰

Prizren Birliği Arnavutluk üzerindeki emperyalist emelleri Doğu Sorunu'nun bir parçası olarak görmekteydi. Buna göre Avrupa devletlerinin en büyük ideali İslam'ın yeryüzünden silinmesidir. Bunun gerçekleşmesi Müslümanların hamisi ve hilafetin merkezi olan Osmanlı Devleti'nin yok edilmesine; Osmanlı'nın yok edilmesi, Arnavutların Rumeli'den uzaklaştırılmasına; bunun gerçekleşmesi de, Rumeli'de Osmanlı Devleti'nden kopmak istemeyen sadık Arnavut milletinin ekseriyetle yaşadıkları bölgenin Türklerin elinden alınmasına bağlıydı. Emperyalist emelleri boşa çıkarmak için projeler ürettiğini ileri süren birlik, Arnavutların çoğunlukla yaşadığı dört vilayetin birleştirilmesini istiyordu. Din, vatan ve namusun kurtuluşunu tek vilayet projesine odaklayan birlik, bu sağlanmadığı takdirde hiçbir ıslahat hareketine yanaşmayacağını, gerekirse silahlı direnişe geçileceğini ifade etmişti.³¹

Prizren Birliği, kuzeyde komşu Sırbistan'ın güneyde ise Yunanistan'ın Arnavutların yaşadıkları bölgelere yönelttikleri tehditlere karşı koymak amacıyla kurulmuş³² gibi gözükse de, aslında Tanzimat boyunca ıslahat uygulamalarına karşı gerek yerel ayaklanmalar, gerekse kültürel faaliyetler düzeyinde başlayan Arnavut muhalefetinin somut bir siyasal projeye dönüşmesinden başka bir şey değildi.³³ Yukarıdaki ultimatoma, özerklik düşüncesini açıkça ilan etmekteydi. Birlik kuzeydoğu ve güney kesimleri ahalisi tarafından desteklenirken, orta Arnavutluk bölgesinde yaşayan bazı arazi sahibi beyler, bu hareket tarzının Bâbüâli ile sorunlara yol açacağından çekinmiş ve Hıristiyanların kendileri ile eşit konuma geldiklerine tepki göstererek birliğe destek vermemişlerdir.³⁴

³⁰ 23 Kasım 1878 (27 ZA 1295), BOA, A. MKT. MHM, nr. 483/39. Ayrıca bk. BOA, A. MKT. MHM, nr. 483/53. B. Çelik, *a.g.e.*, s. 70; N. Bozboru, *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk*, s. 196.

³¹ BOA, Y. PRK. MYD, nr. 2/1; Yücel Yiğit, "Milliyetçilik Çağında Prizren İttihad Cemiyeti", *Turkish Studies*, vol. 4/8, Fall 2009, s. 6, n. 16. Konuyla ilgili özgün çalışma için bk. Yücel Yiğit, *Tanzimat'tan İkinci Meşrutiyet'e Prizren*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2009, s. 44-59.

³² Hugh Poulton, *Balkanlar: Çatışan Azınlıklar, Çatışan Devletler*, çev. Y. Alagon, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1993, s. 233.

³³ Nuray Bozboru, "Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişimi", *Balkanlar El Kitabı*, der. O. Karatay-B. A. Gökdağ, KaraM&Vadi Yayınları, Ankara 2006, I, 573.

³⁴ Sacit Kutlu, *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007, s. 125; B. İ. Sönmez, II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti, s. 55.

Osmanlı hükümeti bölgede incelemeler yapması ve birliğin faaliyetlerinin önlemesi amacıyla Derviş Paşa'yı görevlendirmişti.³⁵ Derviş Paşa birliğin yönetici ve taraftarları ile konuşarak onları ikna etti. Ancak Prizren'deki başkan ve yöneticiler Derviş Paşa ile görüşmeye yanaşmamışlardı. Bunun üzerine hükümet askeri güce başvurdu. Hükümet yanlısı Arnavutlardan da yardım alan Derviş Paşa 1881 Nisan'ında Prizren'de kontrolü ele geçirdi. Ülgün'deki direniş de parçalandı. Liderler yakalanıp bir kısmı sürgüne gönderildi.³⁶ Dağıtılan birliğin bazı yöneticileri, Batılı devletlerinin oyununa geldiklerini ifade edip pişmanlık bildirdiler. Derviş Paşa'nın bölge ahalisiyle ve özellikle pişmanlık duyanlarla yaptığı görüşmeler sonucunda, devletle Arnavut vatandaşlar arasında anlaşmaya varıldı. Prizren, Yenipazar, Üsküp ve Debre ahalisi bütün vergileri istisnasız ödemek, askerlik vazifesini ifa etmek, yasalara bağlı kalmak ve ayrılıkçı amaç güdenleri aileleriyle birlikte bölgeden atmak hususunda söz verdiler. Derviş Paşa halkla yaptığı görüşmeler sonucunda derlediği çözüm önerilerini strateji planı halinde sıralamıştı: Buna göre Birleşik Arnavutluk düşüncesinden kaçınılarak, savunma tedbirlerine ağırlık verilmelidir. Bölge Sırbistan, Bulgaristan, Karadağ ve Avusturya ile sınır olduğu için mülki yapılanmada bu hassasiyet göz önünde tutulmalıdır. Örneğin Gusinye'nin Karadağ'a karşı taşıdığı önem ve nezaketi açısından burada sürekli bir askeri güç bulundurulmalıdır. Bunun için Gusinye'nin idari statüsü genişletilmeli, Brana ve Akova³⁷ kazalarının yanı sıra yeni oluşturulacak kazaların da bağlanmasıyla Gusinye sancağı kurulmalıdır.³⁸ Mallarını Karadağ'a kaptıran ahalinin geçim sıkıntısını gidermek amacıyla Gusinye, İpek ve Yenipazar sancaklarındaki tarıma elverişli arazi kendilerine dağıtılmalı ve ziraata başlamaları sağlanmalıdır. Karadağ'ın baskı ve saldırılarına karşı durmak üzere dört kazanın deneyimli yaşlı askerlerinden bir tabur oluşturulmalı, redif askerleri de tabur ve bölük esasına göre yeniden düzenlenmelidir. Nahiye müdürlerinden valilere kadar bütün görevliler liyakat usulüne göre atanmalı, yöneticilere zorunlu hizmet uygulaması getirilmelidir.³⁹

³⁵ İngiltere'nin Ülgün'ü istemesine karşılık Osmanlı hükümetinin buna yanaşmaması üzerine adı geçen devletin İzmir'i işgal edeceği tehdidini savurması karşısında II. Abdülhamid İngiltere'nin isteğini kabul etmiş, bu haber Arnavutların protestosuna neden olmuştu. Müslüman ve gayrimüslim bütün Arnavutların bu isyana karşı geleceği ve gerekirse silaha sarılacaklarını bildirmeleri üzerine Bâbüali, Prizren İttihad Cemiyeti'yle görüşmek ve onları ikna etmek üzere Derviş Paşa'yı bölgeye göndermiştir. Bununla birlikte Ülgün meselesi, buranın Derviş Paşa tarafından Karadağ'a teslim edilmesiyle sonuçlanmıştır (Y. Çelik, a.g.t., s. 87-90).

³⁶ S Külçe, a.g.e., s. 265-266; B. Jelavich, a.g.e, s. 396.

³⁷ Bugün Brana İşkodra'ya bağlı nahiye, Akova ise İpek'e bağlı kaza statüsündedir (Nuri Akbayar, **Osmanlı Yer Adları Sözlüğü**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001, s. 5 ve 26).

³⁸ Derviş Paşa, Gusinyeli Ali Paşa'nın mutasarrıf atanmasını istiyordu. Ali Paşa'nın ev ve arazisi Karadağlıların eline geçtiği için, geçmişteki takdire şayan hizmetleri karşılığı olarak kendisine ömür boyu kaydıyla her ay 2500 kuruş ödenmeli, Gusinye mutasarrıflığından dolayı da 4000 kuruş maaş bağlanmalıdır. Gusinye sancağının teşkili bir miktar harcamayı beraberinde getirecek ise de, daha sonra buradan elde edilecek vergi, askerlik bedelleri ve diğer gelirler bu masrafları telafi yetecektir.

³⁹ BOA, Y. PRK. MYD, nr. 2/1; Derviş Paşa'nın değerlendirmeleri hakkında ayrıca bk. Y. Çelik, a.g.t., s. 62-63.

Derviş Paşa Karadağ'la yapılan savaşlarda Arnavutların karakteristik özelliklerini ve geleneklerini öğrenme fırsatı bulmuş, devletlerarası denge siyasetini kavramış bir asker/devlet adamıydı. Avrupa devletlerinin Arnavutluk sorununu Şark Meselesi kapsamında değerlendirdiğini düşündüğü için, onların müdahale gerekçelerini boşa çıkarmaya dönük olarak asayiş konusuna büyük önem vermekteydi. O tarihe kadar devletin gitmediği bölgelere asker götürmesini de militarist bir tedbir değil, devlet otoritesini oralara taşıma ve tanıtmaya girişimi olarak değerlendirmek gerekir. Nitekim zenginlerden topladığı paraları fakirlere dağıtması uygulaması, Derviş Paşa'nın sosyal devlet mantığını kavradığını göstermektedir. Derviş Paşa'nın hayatta kaldığı sürece Arnavutluk'la ilgili sorunlarda hükümetin kendisine başvurduğunu belirten Külçe, bu tarihten sonra Arnavutluk'ta büyük çaplı istiklal hareketlerine girişilmemesinin sebeplerini de onun politikasıyla izah eder.⁴⁰

Arnavut milliyetçiliğini önemli ideologlarından Vasa Paşa ve Şemseddin Sâmî gibi aydınlar, bir yandan ulusçuluğu geliştirme hareketi içerisinde yer alırken, bir yandan da Osmanlı Devleti'nin muhtemel çöküşüne kadar Osmanlılarla mecburi bir birlik içinde olunmasını beyan etmişlerdi. Bu tutumun oluşmasında Hıristiyan komşu devletlerden yönelen tehditlere karşı müttefik kazanmak amacı ve Arnavut pragmatist hedefinin rolü büyüktür.⁴¹ Zira Vasa Paşa, Arnavutların karşı karşıya kaldığı güçlüklerin bütün Arnavutları kapsadığını ama Müslüman olanların daha kötü şartlar çerisinde bulunduğunu ileri sürmekte, Hıristiyan unsurların hamiliğine soyunan Avrupa'nın Müslümanlar konusunda aynı tutumu göstermediğinden yakınmaktaydı.⁴² Kendisi Katolik olan Vasa Paşa'nın bu düşüncesi, Avrupa'ya yapılan üstü kapalı bir çağrı olarak da değerlendirilebilir.

II. Abdülhamid'in Prizren Birliği'ne yaklaşımı tartışmalıdır. Ramsour, padişahın bu girişimi Güney Arnavutluk'un Yunanistan'la birleştirilmesi çabası olarak değerlendirdiğini ve Arnavutların bu hareketinde Bektaşî parmağını aradığını savunurken;⁴³ Andonyan ise, Abdülhamid'in birliği el altından kışkırtarak Karadağ'a karşı silaha sarılmaya sevk ettiğini ileri sürmüştür.⁴⁴ Osmanlı hükümetinin bu tutumu kuşkusuz, o zamanlar Balkanlarda elinde kalan topraklardaki Slav yayılcılığı tehlikesini Arnavutluk İttihadı aracılığıyla başarısızlığa uğratmak düşüncesinden kaynaklanmaktaydı. Ancak bu destek şartlı olmuş ve hükümet onlardan kendilerini Arnavut olarak değil, Osmanlılar olarak nitelemelerini açıkça istemiş-

⁴⁰ S. Külçe, *a.g.e.*, s. 268-270.

⁴¹ Dritan Egro, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Arnavutluk Devletine: Osmanlı Mirasının Devamlılığı ve Kesintiye Uğramasına Dair Bazı Veçheler", *Doğubati*, Sayı 53, Mayıs-Temmuz 2010, s. 183.

⁴² "*Binâenaleyh Hıristiyanların hâmi ve sahibi bulunan Avrupa'nın Müslümanlar hakkında zerrece rahm ve şefkatte bulunmaması doğrusu ahvâl-i müessifedendir*" (Vasa Efendi, *a.g.e.*, s. 118).

⁴³ Ernest E. Ramsour, *Genç Türkler ve İttihat ve Terakki*, çev. H. Yüncü, Etkin Kitaplar, İstanbul 2009, s. 126.

⁴⁴ Aram Andonyan, *Balkan Harbi Tarihi*, çev. Z. Biberyan, Sander Yayınları, İstanbul 1975, s. 44.

tir.⁴⁵ Prizren hareketinin ulusalcı içeriğinden rahatsızlık duyan padişah, muhafazakâr Arnavut liderleri kullanarak harekete dini bir görünüm vermek suretiyle, hem hareketin ulusal içeriğini zayıflatmak, hem de bu hareketi yabancı işgallere karşı bir direniş unsuru olarak kullanmayı hedeflemiştir.⁴⁶ Padişah Arnavutları kazanmak için onların büyük kısmını vergiden muaf tutmuş, zorunlu askerlik yerine gönüllü askerlik uygulamasını devreye sokmuş, saray muhafızlarını Arnavutlardan oluşturmuş ve İsa Bolatin gibi önderleri hediye ve ihsanlara boğmuştur. Ne var ki Osmanlı yönetiminin Arnavutlara yönelik bu ayrımcılığı, bazı yazarlar tarafından adı konmamış bir otonomi olarak nitelendirilmiştir.⁴⁷

Arnavutlar arasındaki fikir ve fiil ayrılıkları 20. yüzyılda da sürmüştür. 1905 yılından itibaren Osmanlı idaresine karşı silahlı faaliyete başlayan Arnavut Komitesi, İttihad ve Terakki'yi kendisine rakip görmekteydi. Ama aynı örgüte mensup olup da İttihad Terakki'yi destekleyenlerin sayısı da hayli yüksekti. Ayrıca İttihad ve Terakki'nin kurucularından İbrahim Temo ve 1908 ihtilalinin kahramanı Ahmed Niyazi Bey gibi anayasal bir Osmanlı devlet düzenine inanan önemli sayıda Arnavut asıllı asker ve aydın bulunmaktaydı.⁴⁸ Kısacası Arnavut kimliğini taşıyanları statükocular, yenilikçiler, İslamcılar, Türkçüler, muhalifler ve eylem grupları gibi birbirinden keskin çizgilerle ayrılmış çok farklı safların hepsinde görmek mümkündü. Arnavut milliyetçileri ancak Meşrutiyet'in ilanından sonra aralarındaki farklılıkları kaldırarak birlik oluşturma yolunda ilerleyeceklerdir.

Avrupa Etkisi ve Misyoner Çalışmaları

Balkan toplumlarının milli uyanışında aktif rol oynayan Avrupa devletlerinin tahrikleri ve yer altı faaliyetleri layihalarda genişçe işlenmiştir. Cemiyet-i İttihadiyye'nin beyannamesinde, Arnavutluk'un son derece mümbit ova kesimleriyle sahilinin her türlü gelişmeye müsait olmasına rağmen potansiyelin değerlendirilemediği; bölgenin önemini idrak eden komşu devletlerin Arnavutluk'u ele geçirmek için birtakım faaliyetler içerisine girdikleri dile getirilmişti. 1830'lardan beri bu amaç uğrunda çalışmakta olan Avrupa devletleri, bu sadık milletin dil, örf ve kültürlerini yozlaştırıp topraklarını istila etmek istemişlerdir.⁴⁹ Bunların başında Yunanistan gelmektedir. Yunanlıların 1854 yılında Güney Epir ve Yanya'ya

⁴⁵ Y. Çelik, a.g.t., s. 38. Birliğin yapısında bağımsızlık düşüncesi yer almakla birlikte, ilk etapta ki siyasi düşüncesi Osmanlı Devleti'ne bağlı kalarak Arnavutluk'un muhafazasını sağlamaktı. Zira bağımsız bir Arnavutluk'un uzun ömürlü olmayacağını biliyorlardı (a.g.t., s. 53).

⁴⁶ N. Bozboru, **Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk**, s. 197.

⁴⁷ N. Bozboru, **Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk**, s. 207; B. Çelik, a.g.e, s. 75. II. Meşrutiyetin ilanında sonra İttihad ve Terakki yönetiminin Arnavutlar üzerindeki yaptırımlarından birisi, eşitliğin sağlanması adına, Abdülhamid zamanında alınmayan vergilerin toptan alınması olacaktır. Ancak Arnavut kamuoyu bunu eleştirecek ve bu da bölgedeki huzursuzlukların sebeplerinden birisini teşkil edecektir (Cezmi Eraslan, "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı-Arnavut İlişkilerine Bir Bakış", **Balkanlarda İslam Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri**, IRCICA Yayınları, İstanbul 2006, s. 8-9).

⁴⁸ Mehmet Hacısalihoğlu, "Jöntürklerin Balkan Politikası", **Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, c. 13, Sayı 24, 2008/1, s. 106-107.

⁴⁹ BOA, A. MKT. MHM, nr. 483/39.

yönelik hareketleri fayda vermemiş, Arnavutlar her şeye rağmen Osmanlı idaresinde kalmayı tercih etmişlerdi. Askeri hareketlerden sonuç alamayan Yunanistan kültürel çalışmalara yönelmiştir. 1860'lı yıllarda Yanya'da açılan Zosimea adlı lise ve Güney Arnavutluk'taki diğer Yunan okulları, buralara devam eden Ortodoks ve Müslüman Arnavutlar arasında ulusal bilincin uyanmasında önemli rol oynamıştır.⁵⁰ 1880'lere gelindiğinde, Arnavutlar arasındaki Atina taraftarları azımsanmayacak boyutlara ulaşacaktı.⁵¹ Arnavutluk'a yabancı okulların girmesinde, milli eğitimin yaygınlaşmasına hizmet ettiği kadar mezhep okullarına da kapı açan Tanzimat'ın eğitim politikasının payı büyüktür. Zira bölgede devlet okullarının yanında Ortodokslar için Yunan okulları, Katolikler için İtalyan okulları açılmış,⁵² bunları diğerleri izlemiştir.

Tırhala valisi İsmail Rahmi Paşa, Sadaret'e gönderdiği 1863 tarihli yazıda, Yunanlıların Arnavutlar arasındaki kışkırtıcı faaliyetlerinden bahsetmiştir. Buna göre, geçmişteki Arnavut önderlerini anımsatan ve öven ifadeler kullanılarak, unutulmaya yüz tutmuş olayların yeniden hatırlatıldığı 80 bin broşür Yunanistan'da basıldıktan sonra Arnavutlar arasında dağıtılmıştı.⁵³ Yunanlıların eğitim ve kültür yatırımları zamanla tahrik unsuru haline getirilmeye başladı. Yunan tahrikleri 1900'lerin başında artmıştır. Bunlardan birisi, Avlonya'da Müslüman mahallesine ve camiye çok yakın bir yerdeki Ortodoks kilisesine gizlice büyük bir çan asılması olayıdır. 500 yıldan beri faaliyetini sürdüren kiliseye birden bire çan asılması, nüfusun çoğunluğunu oluşturan Müslümanların tepkisine yol açtı. Yapılan incelemede, çanı şehre gizlice sokan kişinin Triyeste'de tüccarlık yapan Lazo adlı bir şahıs olduğu ortaya çıkmış, ancak olayın Yunanistan'ın eski konsolosu Aleks Jerve'nin şehri ziyareti akabinde meydana gelmesi nedeniyle arkasında konsolosun bulunduğu hükmedilmişti. Şehrin muhtelif yerlerinde bulunan kiliselerde Müslümanları rahatsız etmeyecek şekilde çan çalındığı halde, camiye 150 adım mesafedeki Ortodoks kilisesine Hıristiyan ahalinin dahi haberi olmadan gizlice çan asılması tahrik olarak değerlendirilmiş ve önlem alınması istenmiştir.⁵⁴ Dokakinzâde H. Basri, Helenizm birliği arayışındaki Yunanistan'ın Arnavutlar arasındaki çalışmalarının amacına ulaşamadığını, hatta Yunanistan'ın bu ideali karşısında Arnavutlarla Bulgarları en büyük iki düşman olarak telakki ettiğini belirtmektedir.⁵⁵

⁵⁰ S. Kutlu, *a.g.e.*, s. 123.

⁵¹ BOA, A. MKT. MHM, nr. 483/39.

⁵² G. Castellan, *a.g.e.*, s. 374.

⁵³ 4 Ocak 1863 (13 B 1279), BOA, HR. SYS, nr. 121/43.

⁵⁴ 1 Aralık 1903 (11 N 1321), BOA, DH. MKT, nr. 804/64-1.

⁵⁵ H. Basri, *Arnavudluk ve Buhrân-ı Osmânî*, İstanbul 1329, s. 140. Arnavutluk'un bağımsızlığı ve Osmanlı Devleti'nin Balkanlardan çekilmesinden sonra Arnavutlar kuzeyde Slavların, güneyde ise Yunanlıların asimilasyon tehditleri altında kalmışlardır. Slavlar ve Yunanlılar Arnavutluk kimliğini yok edip topraklarının işgalini amaçlayan saldırılarında onları Müslümanlıktan ayırarak kendi dinlerine çekme stratejisini izlemişlerdir. Ancak Arnavutların ekseriyetinin İslam dinine daha sıkı bağlanması neticesinde bu saldırılar sonuçsuz kalmıştır. Bu süreçte Avrupa ise, Müslüman Arnavutların aynı zamanda Türk olduğunu söylemek suretiyle Yunan ve Slavlara destek sağlamıştır (Sead Paqarizi, "XX. Yüzyılda Arnavutlarda Din Karşısı Si-

İşkodra'da okullar açan Avusturya ve İtalya devletleri Hıristiyan çocukları kendi okullarına çekebilmek için rekabete girmişlerdi. Avusturya papaz okulları kurmak ve okul müdürlüklerini ele geçirmek amacıyla Cizvit misyonerleri Arnavutluk'a göndermişti.⁵⁶ Gegalık bölgesinde etkili olan Cizvit misyonerler buradaki Hıristiyanların zihinlerini karıştırmışlar, nikahların hâkim tarafından tasdik edilmesi gibi bazı uygulamaların terk edilmesine neden olmuşlardır.⁵⁷ İşkodra'dan hükümete gönderilen 1896 tarihli yazıda, Hıristiyan çocuklarının adı geçen ülkelerin tuzağına düşmemeleri için idadi okulları açılması ve eğitimin devlet eliyle yapılması istenmiştir.⁵⁸ Ahmed Cevdet Paşa'nın maiyet memuru ise raporunda, İşkodra'da 5 piskopos, 1 obat (başrahip) ve yaklaşık 500 rahip ve rahibe, ayrıca çeşitli yerlerden kovulmuş çok sayıda Cizvit misyoneri bulunduğunu belirtmişti. Misyonerlerin çoğu Avusturya'ya, bir kısmı da İtalya'ya yakındı. Son derece becerikli rahip ve misyonerlerin sürekli biçimde ahaliyi kışkırttığı gizli teftişlerle ortaya çıkarılmıştı. Raporda, misyonerler için tedbir alınması, devlet memurlarının teyakkuz halinde bulunmaları için uyarılmaları, ayrıca bölgenin hassasiyetinden dolayı iyi eğitilmiş gözü pek görevliler atanması istenmekteydi.⁵⁹

Avusturya-İtalya ikilisinin misyoner faaliyetleri 20. yüzyılda artarak devam etmiştir. Rumeli Vilayât-ı Şahanesi Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa, bu ülkelerin Arnavutluk genelinde Katolik mezhebine mensup ve kendilerine ısındırabildikleri papazlar eliyle Hıristiyanlardan kandırdıkları kimseleri kullanarak Müslüman Arnavutların ileri gelenlerini hükümet aleyhine kışkırttıklarını bildirmişti. Avusturya konsoloslarının bulunduğu yerlerde Rus konsolosların da bulunduğunu belirten Hilmi Paşa, bu iki devlet arasındaki rekabete dikkat çekerek, Avusturya'nın faaliyetlerini öğrenmek işinde Rus konsoloslarının kullanılabileceğini dile getirmişti.⁶⁰ Manastır Jandarma Alay Kumandanlığı'ndan gönderilen yazıda ise Toskalık bölgesindeki İtalyan askeri temsilcinin mükemmel Arnavutça bildiğinden ve Arnavutlarla Bulgarları anadil noktasında kışkırttığından bahsedilmekteydi. Arnavutluk sorununun da Bulgar sorunu gibi nihayetleneceğinden duyulan endişenin dile getirildiği yazıda, İtalyan askerin aslı görevi dışındaki işlerle uğraşmasının önlenmesi, Toskalık ileri gelenlerinin durumlarının izlenmesi ve bozgunculuğa meyledenlerin cezalandırılması gerektiği ifade edilmekteydi. Konsolosların faaliyetlerinin devam etmesi ve şikayetlerin artması üzerine II.

yaset ve Müslüman Arnavut Düşünürlerin Rolü", **Balkan Araştırmaları Dergisi**, Sayı 1, Bursa 2010, s. 165).

⁵⁶ Nicolae Jorga, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, çev. N. Epçeli, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005, V, 456.

⁵⁷ BOA, Y. EE, nr. 79/8, s. 75.

⁵⁸ 12 Eylül 1896 (4 R 1314), BOA, A. MKT. MHM, nr. 679/5.

⁵⁹ BOA, Y. PRK. UM, nr. 24/94, s. 17. İtalyanlar önce Draç ve İşkodra'da, daha sonra Prizren'de bir konsolosluk açmışlardı. Konsolosların etkisiyle İşkodra'daki Katolik Arnavutlar, İtalyancayı da kendi dilleri derecesinde öğrenmişlerdi. İşkodra'da ayrıca Fransa, İngiltere, Avusturya-Macaristan, Rusya ve Yunanistan konsoloslukları da açılmıştı (S. Külçe, a.g.e., s. 339).

⁶⁰ 6 Mayıs 1906 (12 RA 1324), BOA, Y. MTV, nr. 286/66; Ali Sacit Türker, **II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Devleti'nin Arnavutluk Siyaseti**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 1996, s. xxxii.

Abdülhamid önlem olarak konsolosları değiştirmiş, bunlarla işbirliğine girenlerin de yerlerini değiştirmiştir.⁶¹

Arnavutluk'ta faaliyet yürüten misyoner gruplardan birisi de Protestanlardı. Görice mutasarrıfı Hurşid 1890 tarihli telgrafında, bölgede Protestan mezhebine mensup kimse yaşamadığı halde, bir papaz ile yardımcısının Arnavut okullarında Arnavutça İncil okuyup vaaz ettiğini yazmıştır. Bunlar parasal yardımlarla bazı Ortodoksları Protestan yapmayı başarmışlardı. Din adamı görüntüsündeki misyonerler, Arnavut dilinin önemine vurgu yaparak bu dilin gelişmesine çalışmakta, Bulgarların Bulgarcaya sahip çıkmaları sonucunda özerklik kazandıkları örneğini öne sürmekteydi. Hurşid, misyoner propagandalarını birkaç defa Manastır valisine bildirmiş olmasına rağmen, valinin başlangıçta sessiz kaldığını; daha sonra şaşılacak biçimde kendisi aleyhine tavır aldığı ileri sürmüş, hatta kendisini etkisiz hale getirmek için iki defa becayışını istediğini belirterek valiyi hükümete şikayet etmiştir.⁶² Bu ilginç hadisenin, valinin misyonerlere desteği şeklinde yorumlanması kati delillere muhtaç olmakla birlikte, mutasarrıf ve vali gibi üst düzey iki mülki amirin çekişerek ortak bir politika geliştirememeleri en iyimser ifadeyle basiretsizliktir.

Avrupa devletlerinin müdahaleleri Arnavutluk'ta etki alanları yaratmak için birtakım kişilerin şahsında imtiyazlı gruplar meydana getirmek şeklinde kendini gösteriyordu. Fransa imparatoru III. Napolyon'un, "prens de mirdita" unvanı kullanıp murassa bir kılıç kabzası ile ödüllendirdiği Bib Doda bunlardan biridir. Fransa'ya yaranmak için hükümetin mirliiva rütbesi vermesinden sonra iyice şımaran Bib Doda, Albanya Prenslığı'ne soyunmuş ve kendisini 15. yüzyıldaki asi Arnavut lideri İskender'in⁶³ halefi olarak görmeye başlamıştı. Ancak Bib

⁶¹ A. S. Türker, a.g.t., s. xxxiii.

⁶² 3 Haziran 1890 (15 L 1307), BOA, Y. PRK. UM, nr. 17/21.

⁶³ İskender Bey isyanı gerek Arnavut tarihçiliğinde, gerekse bir kısım Batı tarihlerinde farklı algılamalarla ve Osmanlı tarihinin temel yapıları göz ardı edilerek, son derece idealize edilmiş efsanevi bir tarzda sunulmakta, hatta 19. yüzyılın Arnavut milliyetçiliğine temel olarak gösterilmektedir. Oysa İskender Bey, bu çalışmalarda ileri sürüldüğü gibi mazlum köylüleri Osmanlı boyunduruğundan kurtarmak için isyan eden bir kişi değil, babasının merkezi olan Mus'un zeamet olarak kendisine verilme isteğinin reddedilmesi üzerine Osmanlı idaresinden yüz çeviren bir muhaliftir (F. M. Emecen, **a.g.e.**, s. 298). İskender Bey, Akçahisar sübaşılığı görevini yürütmekte iken, Yıldırım Bayezid döneminde İzladi harbi sırasında bazı Osmanlı uçbeylerinin ihaneti sonucunda ortaya çıkan kargaşadan yararlanarak Akçahisar'ı fethederek isyana kalkışmıştır. Hıristiyanlığa döndüğünü ilan edecek kadar ileri giden İskender'in isyanı Osmanlı Devleti'nin o dönemdeki rakipleri olan Papalık'ın yanı sıra Macaristan ve Venedik devletleriyle Napoli krallığından büyük destek almış ve isyana ulusal bir karakter yüklenerek Arnavutların genel isyanı olarak gösterilmek istenmiştir (Halil İnalçık, "Arnavutluk'ta Osmanlı Hâkimiyetinin Yerleşmesi ve İskender Bey İsyanının Menşei", **Fâtih ve İstanbul**, c. I, Sayı 2, Temmuz 1953, s. 168-169). 1444 yılında gerçekleşen isyana feodal Arnavut beyleri başlangıçta destek vermişler, ancak İskender'in kendilerine yönelik baskılarına dayanamamaları sonradan desteklerini çekince İskender yalnız kalmıştır. İskender 1464 yılına kadar devam eden hareketinde Balkanlardaki diğer ulusların desteğini beklemiş, fakat amacına ulaşmamıştır. Osmanlı ordusunun kuzeyden üzerine yürüdüğü bir esnada, 1468 yılında ölmüştür (N. Bozbor, **Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk**, s. 99-100).

Doda Malisörlerin tepkisini çekmiş ve hayalini gerçekleştirememiştir.⁶⁴ 1907 yılında Ohri'de askeri düzenlemelerle ilgili heyet içerisinde görev yapan bir İtalyan subay ise, kendisinin Arnavut olduğunu ileri sürerek ve Arnavutça konuşarak, bölgedeki Bulgarları ve özellikle Müslüman Arnavutları devlete karşı tahrik eden ve İtalya'yı öven konuşmalar yapmıştı.⁶⁵ Balkan savaşları sırasında Avusturya'nın İşkodra konsolosu, papazlar aracılığıyla Katolik Malisörleri hükümete karşı kullanmıştır. Örneğin Osmanlı ve Avusturya postalarının aynı anda kullandıkları ortak güzergâhları olan posta yolunu 1912 yılının Ağustos ayında kesen Malisör çetesi, Osmanlı postasını soyup görevlileri öldürdüğü halde, Avusturya postasına dokunmamıştır.⁶⁶

Esasında Arnavutluk'ta kurulan Osmanlı idaresi, İslamlaşmanın da rolüyle, Arnavutların kuvvetli Sırp ve Grek tesirinden kurtulmalarını ve kendi etnik yapılarının farkına varmalarını sağlamıştı. Katoliklik yoluyla Latinleşme, Ortodoksluk yoluyla da Grekleşme ve Slavlaşma sürecine giren Arnavutluk'ta asimilasyon önlenmiş, Arnavutlar iskan sahalarını giderek genişletmişlerdi.⁶⁷ Nitekim Ahmed Cevdet Paşa raporunda, Avrupalıların ve komşu devletlerin bütün propaganda ve vaatlerine rağmen Müslüman ve Hıristiyan Arnavutlar arasındaki birliğin bozulmadığını yazar. Karadağ savaşı sırasında Malisörlerin gösterdiği başarıları vurgu yapan Cevdet Paşa, “*biz onların eski tarîk-i istihdamlarını unutmuşuz ve hâl ve mahalle muvâfık teşkilat-ı askeriyye icrâsıyla onların emr-i ta'liminde dahi müsamaha eylemişiz*” özeleştirisinde bulunmuştur. Yüzyılın sonlarına gelindiğinde Arnavutlar arasında gizlice büyümeye devam eden milliyetçi ve ayrılıkçı hareketlerin yanında, devlete bağlılığı sürdürmek isteyenlerin oranı da azımsanmayacak derecededir. Bunu Debre, Elbasan, Prizren ve Nevrekop gibi şehirlerin dini lider veya mülki amirlerinin 1899 yılında göndermiş oldukları telgraflardan anlamaktayız. Debre vekillerinin yazdıkları telgrafta, sancak ahalisi arasında o güne kadar benzeri yaşanmamış bir ittifak yapıldığı, kan davalarının bitip hasım grupların barıştığı, dağlıların da silah bırakıp eşkıyalığı sona erdirdikleri; devlete ve padişaha bağlılık yemini edildiği, verilen sözde durmayanlara Müslüman nazarıyla bakılmayacağı ve bu gibilerin ülkeden kovulması konusunda ant içildiği belirtilmiştir. Nevrekop, Draç ve Elbasan Rum metropolitleri de asayişin berkemal olmasından dolayı padişaha teşekkür ve bağlılıklarını sunmuşlardır.⁶⁸

⁶⁴ Bib Doda'nın oğlu Prek de Karadağ hükümetinin vaatlerine kanarak benzer yola girecek, ancak çok geçmeden Avrupalıların gerçek yüzünü öğrenince hükümete sığınacaktır (BOA, Y. EE, nr. 12/15; Ahmed Cevdet Paşa, **Maruzât**, haz. Y. Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980, s. 44).

⁶⁵ “*Siz Arnavutsunuz, niçin Arnavutça okumuyorsunuz? Bakın ben de Arnavut'um. İtalya'da bizden 200 bin kişi refahla yaşıyor. Siz burada hükümete bakmayın...*” (BOA, Y. MTV, nr. 296/176).

⁶⁶ BOA, HR. SYS, nr. 151/96.

⁶⁷ F. M. Emecen, **a.g.e.**, s. 301.

⁶⁸ BOA, HR. SYS, nr. 117/37.

Reform Aleyhtarlığı

Berlin Antlaşması'nın 23. maddesi Osmanlı Avrupa'sında birtakım ıslahat yapmayı kabul etmişti. Böylece Rumeli toprakları Avrupa müdahalesine iyice açık hale getirilmiş, daha önce oluşturulan Büyük Bulgaristan bölünerek üç bölgeye ayrılmıştı. Buna göre Osmanlı hükümdarlığında özerk bir Bulgaristan, Osmanlı egemenliği altında sınırlı özerkliği olan bir Doğu Rumeli ve bütünüyle Osmanlı egemenliğinde fakat büyük devletlerin denetiminde reform sözü verilmiş bir Makedonya bölgesi ortaya çıkmıştı.⁶⁹ Böylelikle Bulgaristan'ın sözde büyümesi engellenmiş gözükmeye de aslında bu yapılanma Avrupa müdahalesinin önündeki engelleri tamamen ortadan kaldırmayı amaçlıyordu. Bununla ilgili hazırlanıp padişaha sunulan 1879 tarihli bir layihada, yeni durumun Arnavutluk için bir felaket olacağı ileri sürülmüştü. Zira bu düzenlemeyle bir kısım Müslüman Arnavutlar Yunanistan ve Bulgaristan sınırları içerisinde kalacak ve oralarda azınlık durumuna düşeceklerdi. Dolayısıyla buralarla ilgili bir düzenleme hususunda oylama yapılacak olsa Müslümanlar azınlıkta kalacağından reformlar dilenildiği gibi uygulama sahası bulacaktı. “*Arnavutlar bu tehlikeleri görüp saltanat-ı seniyye ve hilâfet-i kübrâ-yı İslâmiyye'den ayrılmayı da ölümden beter addettiklerinden*”, meskun oldukları bölgenin birleştirilerek düşman saldırılarına kapalı bir hale getirilmesini en büyük ülkü olarak benimsemişlerdi ve bu ülkünün padişah sayesinde gerçekleşeceğinden kuşku duymuyorlardı. Ama bunun için Yunan, Sırp ve özellikle genişleme sevdasındaki Bulgarların üç vilayete (Selanik, Manastır ve Kosova⁷⁰) çeteler gönderip karışıklık çıkardıktan sonra Avrupa müdahalesini davet edip “*âlem-i medeniyete bir Makedonya Meselesi*” icat etmesinin önü alınmalıydı. Bunun tek çaresi ise, Arnavutluk bölgesine vilayet statüsü verilmesi, dürüst ve ehliyetli birinin vali atanması ve Tanzimat'ın gerektirdiği düzenlemelerin bu vilayet adına yapılmasıdır. Böylece nüfusun çoğu Müslüman Arnavutlardan oluşacağı için hem bölgenin ve devletin geleceği teminat altına alınmış olacak, hem de Balkan ve Avrupa devletlerinin emellerine set çekilmiş olacaktı.⁷¹ Bununla birlikte layihanın sonuç kısmında birtakım umutsuzluk ifadelerine yer verilmiştir. Örneğin daha önce Ayastefanos ve Berlin antlaşmalarının getirdiği tehditler üzerine Yanya ve Prizren'de yapılan toplantıları ve alınması gereken önlemleri içeren layihalar hazırlandığı, bunların Rasim ve Nazif paşalara, ardından da Sadrazam'a sunulduğu, fakat ne bölgesel mahiyette ne de dış saldırılar konusunda resmî hiçbir adım atılmadığı dile getirilmiştir.

Arnavutluk bölgesindeki dış kaynaklı kışkırtma faaliyetlerinin tam anlamıyla amacına ulaşamamasında akliselim Arnavutların bu mihraklara destek vermemesi önemli yer tutar.

⁶⁹ Gül Tokay, **Makedonya Sorunu: Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)**, Afa Yayınları, İstanbul 1995, s. 13.

⁷⁰ Berlin Antlaşması'ndan sonra Makedonya genel olarak Manastır, Selanik ve Kosova vilayetleriyle Drama ve Serez sancakları için kullanılan bir terim olmuştur. Osmanlı yönetimi ise resmî olarak Makedonya ismini hiç kullanmayarak bu bölgeyi “vilayât-ı selâse” şeklinde adlandırmayı tercih etmiştir (G. Tokay, **a.g.e.**, s. 32).

⁷¹ BOA, Y. PRK. AZJ, nr. 1/25; **Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti**, haz. H. Y. Ağanoglu v.dğr., Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul 2007, s. 33-35. Söz konusu vilayet Narda, Preveze, Yanya, Ergiri, Berat, Görice, Manastır, Debre, Prizren, Üsküp, Priştine, ve İşkodra sancaklarından oluşacaktı.

Ama Arnavutlar benzer bir tepkiyi maliye, hukuk ve eğitim alanlarındaki projeleri hayata geçirmek için gönderilen devlet memurlarına da göstermişlerdir. Yani Tanzimat'ın karşılaştığı tepkiler II. Abdülhamid reformları sırasında da yaşanmıştır. Özellikle vergileme ve adli uygulamalara karşı oluşan bu tepkiler yöresel mahiyette kalmış, padişaha sadık Arnavutlar tarafından büyük ölçüde engellenmiştir. Ancak kişisel çıkarlarını ön planda tutan bazı ileri gelenler arasındaki rekabet, bölgedeki kanunsuz hareketleri teşvik edici bir rol oynamıştır. Bu konudaki en büyük rekabet bölgedeki çetecilik faaliyetlerinin önlenmesi için oluşturulan ittifak komisyonlarının üyelerine bağlanan maaştan hisse elde etmek hususunda yaşanmıştır. Çıkar çekişmelerinin altında ezilen halktan gelen şikayetler üzerine ittifak komisyonları lağvedilmiş, ancak bu defa söz konusu komisyonun kendilerine verilmesini isteyen diğer yerel liderler Malisörleri ayaklandırmışlardır. Bunun üzerine devlet bölgeye asker sevk etmek durumunda kalmıştır. Hükümet bu askeri tedbirin yanında idari ve diğer önlemleri de devreye soktu. II. Abdülhamid'in isteğiyle Derviş ve Şakir paşalar bölgede uygulanacak askeri ve idari yaptırımlar konusunda layiha hazırladılar. Paşaların Selanik ve Kosova'daki askeri ve mülki yöneticilerle birlikte hazırladıkları bu layihadaki çözüm önerileri üç noktada toplanmaktaydı: Sürekli çete takibi yapmak üzere her kaza ahalisi ve jandarma arasından seçilecek kişilerden oluşan bir seyyar jandarma taburu kurulması; çetenin etkin olduğu ve sığınma bölgeleri olan Mat, Merditya ve Akçahisar kazalarından oluşan yeni bir sancak meydana getirilmesi ve buranın askeri ve mülki idaresine bölgeyi tanıyan yerel dile hakim birinin atanması; halkı kan davasından ve diğer kötülüklerden uzaklaştırıp devlete ve yasalara bağlamaya dönük nasihatler verilmesi.⁷²

Kosova Valisi Hıfzı Paşa da Arnavutluk ıslahatı konusunda askeri tedbirlere öncelik vermiştir. Sonradan mülkiye müfettişi Arifi Bey tarafından güncelleştirilen layihada, vilayette ıslaha girişmeden önce bütün silahların toplanarak depolara kaldırılması önerilmekteydi. Manastır valisi Abdülkerim Paşa ise, bölgenin Karadağ'a sınır olması açısından silahların toplanmasını doğru bulmadığını belirtmiştir. O tarihlerde Debre dağlıları zaman zaman gruplar halinde olarak Kırçova bölgesinin Hıristiyan köylerine baskınlar düzenleyip gasp ve cinayetler işlemekteydi. Dağlıların ıslahının gerekliliğine katılan Abdülkerim Paşa, bu işin müfettişin belirttiği kadar kolay olmadığını, bütün dağlılar yerine elebaşı durumundakilerin cezalandırılmasının daha uygun düşeceğini ileri sürmüştür.⁷³

Her iki layihanın içeriğinden de anlaşıldığı üzere Arnavutluk sorununun kaynağı olarak asayiş tedbirlerin yetersizliği vurgulanmıştır. Sorunun ulusçu niteliği olup olmadığı tartışılmamıştır. Derviş ve Şemsi paşaların layihasının değerlendirme kısmında Arnavutlardan şimdiye kadar umum İslam gücü içinde yeterince faydalanılmayıp kendi hallerine bırakıldığı, ancak önerilen çözümlerin yerine getirilmesi durumunda bu kavmin kısa sürede diğer tebaalar gibi devlete bağlanabileceğinin belirtilmesi, sorunun Arnavutların İslami kimlikleri çerçevesinde algılanıp çözülmeye çalışıldığını göstermektedir. II. Abdülhamid'in Prizren Birliği'nin parçalanmasından sonra bölgede İslam dinini güçlendirmek yönünde aldığı birtakım tedbirler bu paraleldedir. Bektaşî etkisini azaltmak için bu mezhep şeyhlerinden ölenle-

⁷² N. Bozboru, Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk, s. 214-215.

⁷³ 22 Eylül 1897 (25 R 1315), BOA, DH. TMIK. S, nr. 16/123.

rin yerine Nakşibendî şeyhlerinin görevlendirilmesi konusundaki meşihat mütalaası, İşkodra'da dini kuralların öğretilmesi amacıyla yüzden fazla okul açılması ve iki bin çocuğun sünnet ettirilmesi girişimleri bu kapsamda değerlendirilmektedir.⁷⁴ Fakat İslamcılık politikasının henüz etkin olmadığı Abdülhamid'in saltanatının üçüncü yılında hazırlanan ve yukarıda kısmen değindiğimiz 1879 tarihli layihada da Arnavutların Müslümanlığına vurgu yapılarak reformların bu çerçevede ele alınması tavsiye edilmiştir. Şu halde padişahın Arnavut politikasını etnik kimliğin göz ardı edilmesinden ziyade onları devlete bağlamada din faktörünün işe koşulması şeklinde düşünmek daha doğrudur. Öte yandan aynı layihada Arnavutluk sorununun çözümünün gelecekte getireceği malî ve askerî faydalarına dikkat çekilmiş olması,⁷⁵ konunun bütün boyutlarıyla masaya yatırıldığına kanıtıdır.

Sultan Abdülhamid'in Arnavutluk ıslahatı için devlet adamlarından daima layihalar, muhtıralar isteyip toplamaktan geri durmadığını, ancak hiçbir zaman bu babda ciddî bir teşebbüse geçmediğini ileri süren Külçe, bölgeye deneyimsiz yöneticilerin gönderilmesini eleştirmektedir. Örneğin "*Kosova vilayetinin en nazik olan kısımlarının siyasi ve askeri idaresi Şemsi Paşa gibi okumamış, mektep görmemiş bir adamın eline bırakılmıştı.*" Şemsi Paşa sorunların içyüzünü tespit etmekte başarılıydı, ama bunların bir daha yaşanmaması için tedbir almak noktasında yetersiz kalmaktaydı. Bunun nedeni de cehaletiydi. Şemsi Paşa'nın padişaha ve onun emirlerine bağlılığına dikkat çeken yazara göre, Batı emperyalizminin hedefinde bulunan Arnavutluk gibi hassas bir bölgede padişahın sözünü geçirebileceği bir adamının bulunması gayet tabii idi. Bu tutumu "tavşana kaç, tazıya tut" mantığıyla izah eden yazar, otorite zaafiyetine dikkat çekmiştir.⁷⁶ Nitekim II. Abdülhamid'in son yıllarında giderek ağırlık kazanan yabancı müdahalesi, padişahın aldığı önlemlere rağmen, Arnavutların yaşadıkları toprakların Sırbistan ve Karadağ'a verilmesiyle sonuçlanacaktır. Osmanlı hükümeti 1908 yılından sonra Arnavutluk'a da teşmil edebileceğimiz Makedonya sorunu kapsamında Balkanlarda genel olarak üç aşamalı bir politika takip etmiştir. Bunlardan birincisi uzlaşma arayışları ve pazarlıklar dönemi, ikincisi kanun gücüyle Osmanlı birliğini sağlama denemesi dönemi, üçüncüsü de bu birliği silah zoruyla sağlama dönemidir. Bunlara ilaveten ve dördüncü aşama olarak nitelendirilebilecek süreç ise İttihad ve Terakki'ye karşı muhalefetin güçlenmesi ve Balkan Savaşı'nın çıkması söylenebilir.⁷⁷ Bu aşamayla birlikte Osmanlı

⁷⁴ N. Bozboru, **Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk**, s. 216.

⁷⁵ ... *Arnavutluk'un muhtaç olduğu tanzimât dahi ta'mim ve icrâ olunarak bugüne değin vergi ve asker vermekten müstesnâ kalmış ve bir hâl-i vahşette yaşamakta bulunmuş pek çok tarafları dâire-i intizam ve inkiyâda alınacak ve bu veçhile devletin vâridâtı şimdiki miktarının defaten iki üç misline bâliğ olacağı gibi bu kıt'adan hîn-i hâcette alınabilecek asker dahi iki yüz bin kişiden eksik olmayıp şecaat ve cesâret-i fitriyyeleri de müsellemler olduğundan Rumeilinde Devlet-i Aliyye'nin bir hisn-i metîni hükmünde bulunacaktır* (Y. PRK. AZ), nr. 1/25).

⁷⁶ S. Külçe, a.g.e., s. 340. Vasa Paşa'nın görüşü de bu yöndedir: "*Lâkin ne çâre ki kıta-yı mezkûrenin idaresine memur olanlar vaz'ıyla mükellef oldukları usûl-i cedidin sûret-i tesisini layıkıyla bilmediklerinden miydi yoksa tesisine muktedir olmadıklarından mıydı, icraât ve teşebbüsâtlarıyla idare-i memleketin hüsn-i cereyânına halel gelmiş ve binâenaleyh efkâr-i umûmiyyece dahi sû-i tesir hâsıl olmuştu*" (Vasa Efendi, s. 113).

⁷⁷ M. Hacısalihoglu, **a.g.m.**, s. 102.

Devleti Edirne dâhil Rumeli'yi kaybedecek, bu arada 1908-1912 arası dönemde Arnavut milliyetçiliğinin gelişmesinin etkisiyle Arnavutlar da bağımsızlıklarını kazanacaklardır.

SONUÇ

Balkanlarda 18. yüzyıldan itibaren gelişen dalgalanmaların temelinde iki neden görülmektedir. Bunlardan birincisi, belirgin bir şekilde çözülmeye başlayan geleneksel yapıyı korumak için girişilen ve devleti merkezileşmeye götüren reform politikasının Balkan milletleri üzerinde bıraktığı olumsuz etki; ikincisi ise, Fransız İhtilali'nin saldırdığı fikirleri Osmanlı Avrupa'sında yaşayan topluluklar üzerinde yayarak onları özerklik ve bağımsızlık gibi düşüncelere sevk etmek politikasını geliştiren Avrupa'nın müdahaleleridir. Büyük devletlerin neokoloniyalizm, küçük ulusların milliyetçilik çağına girdiği bu dönemde Osmanlı hükümetinin benimsediği yol ise, çoğu hayata geçirilemeyen birtakım ıslahat tedbirleriyle parçalanma sürecini uzatmak olmuştur. Bugün ülkemizin ve bölgemizin karşı karşıya bulunduğu birtakım etnik ve küresel sorunlar ile bu sorunların çözümü için başlatılan arayışlar tarihçi ve siyaset bilimcilerinin dikkatini bir kez daha Osmanlı'nın son dönemindeki gelişmelere çevirmiştir. Zira Arnavutluk sorununun gelişimi, ibret verici bir örnek olarak önümüzde durmaktadır.

Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'in ilanına kadar Osmanlı hükümeti Arnavutluk sorununa bölgeden ve merkezden birilerinin hazırladığı layihalar ve raporlar ışığında yaklaşmak istemiş, ancak bu politika sorunların kaynaklarını tespit etmekten öteye gidememiştir. Sunulan çözüm önerileri büyük ölçüde hayata geçirilememiştir. Bunun coğrafi, dini, sosyal ve kültürel nedenleri bulunmakla birlikte, reformları uygulamak amacıyla gönderilen memurların yetersizlikleri de önemli bir etkidir. Başarısızlığın belki de en temel sebebi, resmi politikanın sorunu nasıl algıladığının ve bu uğurdaki hareket tarzının sorgulanmasından sonra ortaya çıkacaktır. Raporlarda geçen "*lâyıkıyla bakılmamış olduğundan*", "*Bâbîâlî'ce ahvâl-i mahalliyyeye vukûf olmadığı cihetle*", "*ıslahat-ı lâzimeye teşebbüs olunacaktır*", "*icraat-ı lâzimeye mübâşeret kılınacaktır*" gibi ifadeler, gerekli istihbarî çalışmaların vaktinde yapılmadığı, sorunlarla ilk defa yüzleşildiği için büyük ölçüde geç kalındığı hissini uyandırmaktadır. Kısacası Osmanlı hükümeti soruna hazırlıksız yakalanmıştır. Ahmed Cevdet Paşa'nın maiyet memurunun belirttiği gibi, Arnavutlar güçlü gördükleri tarafa meyledcekleri için, devletin gücünü ve varlığını orada hissettirmesi bekleniyordu. Ancak dış politikada büyük ve yıpratıcı savaşlarla, diplomatik krizlerle, içte ise başta ekonomik bunalım, borçlanma ve iç muhalefet olmak üzere sayısız sorunla boğuşması nedeniyle, devletin Kafkaslarda olduğu gibi bu bölge sorunlarına da gereği kadar eğilemediği, çoğu zaman idare-i maslahat mantığıyla yaklaştığı söylenebilir. Öte yandan Arnavutluk coğrafyasını ve halkını tanıyamadığı için uyum sağlayamayan ve kanunları uygulamada ya da sorunları çözmede yetersiz kalan görevlilerin aldıkları önlemler çoğu kez tepkiyle karşılanmıştır. Tepkiler karşısında başarısızlığa uğrayan ve bunu hazmedemeyip hırslanan kimi görevliler askeri güce başvurmak istemişler, bu ise tepkiyi çoğaltmaktan başka bir işe yaramamıştır.

Sorunun tahlilinde vurgulanması gereken noktalardan birisi de, devlet memurlarına ve görevlilere sevimsiz nazarla bakan Arnavutlar içerisinde padişaha duyulan saygı ve güvenin hemen her devirde gözlenmekte olduğudur. Üst üste yapılan hataların zirveye ulaştığı

İttihad ve Terakki döneminde de Arnavutların *Osmanlı Sultanı* imgelemi değişmemiştir. Nitekim İttihadçıların 1910 yılında bölgesel bir isyanı bastırmak için bütün Arnavutların üstüne askeri güç göndermesi ve bir yıl sonra bu büyük hatayı tamir maksadıyla Sultan Mehmed Reşad'ın bölgeyi ziyarete çıkarılması dahi işe yaramamış; padişahı sevinç gözyaşlarıyla karşılayan yüz binlerce Arnavut padişahla barışmış, ama devlete olan küskünlüğünü değiştirmemiştir. Şunu da ifade etmek gerekir ki, Cevdet Paşa'nın da belirttiği gibi, kozmopolit Arnavutluk ahalisinden bir kısmının sürekli isyana meyyal bulunmasından dolayı, fet-hedildiği tarihten itibaren bölgede hiçbir dönemde tam bir sükunet sağlanamamış, fakat daha öncesinde de burada hiçbir idare Osmanlı Devleti kadar uzun süre hükümet edememiştir.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi*

Bâbîâli Evrak Odası Sadaret Evrakı Divân-ı Hümâyûn Amedî Kalemî

Bâbîâli Evrak Odası Sadaret Evrakı Mektubî Kalemî Umum Vilayât

Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemî

Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelât ve Islahat Komisyonu

Hariciye Nezareti Siyasi Kısmı

İrade Adliye ve Mezâhib

İrade Hariciye

İrade Maarif

İrade Meclis-i Mahsus

Yıldız Esas Evrakı

Yıldız Mütenevvi Maruzatı

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhaller ve Journaller Maruzatı

Yıldız Perakende Evrakı Maiyet-i Seniyye ve Yaverân Dairesi Maruzatı

Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayât Maruzatı

Araştırma Eserler ve İncelemeler

AHMED CEVDET PAŞA, **Maruzât**, haz. Y. Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980.

-----, **Tezâkir**, c. II, yay. C. Baysun, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.

AKBAYAR Nuri, **Osmanlı Yer Adları Sözlüğü**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001.

ANDONYAN Aram, **Balkan Harbi Tarihi**, çev. Z. Biberyan, Sander Yayınları, İstanbul 1975.

BOZBORA Nuray, **Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğunun Gelişimi**, Boyut Kitapları, İstanbul 1997.

-----, "Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişimi", **Balkanlar El Kitabı**, der. O. Karatay-B. A. Gökdağ, Karam&Vadi Yayınları, Ankara 2006, I, 568-587.

* Kullanılan belge ve defterlerin numarası metin içerisinde gösterilmiştir.

- CASTELLAN Georges, **Balkanların Tarihi**, çev. A. Yaraman-Başbuğu, Milliyet Yayınları, İstanbul 1995.
- ÇELİK Bilgin, **İttihatçılar ve Arnavutlar: II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu**, Büke Kitapları, İstanbul 2004.
- ÇELİK Yüksel, **Prizren İttihad Cemiyeti ve Faaliyetleri (1877-1881)**, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997.
- EGRO Dritan, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Arnavutluk Devletine: Osmanlı Mirasının Devamlılığı ve Kesintiye Uğramasına Dair Bazı Veçheler”, **Doğubatu**, Sayı 53, Mayıs-Temmuz 2010, s. 181-191.
- EMECEN Feridun M., **Osmanlı Klasik Çağında Siyaset**, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.
- ERASLAN Cezmi, “II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı-Arnavut İlişkilerine Bir Bakış”, **Balkanlarda İslam Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri**, IRCICA Yayınları, İstanbul 2006, s. 3-12.
- GLENNY Misha, **Balkanlar 1804-1899: Milliyetçilik, Savaş ve Büyük Güçler**, çev. M. Harmanacı, Sabah Kitapları, İstanbul 2001.
- H. BASRİ, **Arnavudluk ve Buhrân-ı Osmânî**, İstanbul 1329.
- HACISALİHOĞLU Mehmet, “Jöntürklerin Balkan Politikası”, **Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, c. 13, Sayı 24, 2008/1, s. 99-127.
- HOBBSAWM Eric, **İmparatorluk Çağı 1875-1914**, çev. V. Aslan, Dost Kitabevi, Ankara 1999.
- İNALCIK Halil, “Arnavutluk’ta Osmanlı Hâkimiyetinin Yerleşmesi ve İskender Bey İsyanının Menşei”, **Fâtih ve İstanbul**, c. I, Sayı 2, 29 Temmuz 1953, s. 153-175.
- JELAVICH Barbara, **Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar**, c. I-II, Küre Yayınları, İstanbul 2006.
- JORGA Nicolae, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, c. V, çev. N. Epçeli, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005.
- KUTLU Sacit, **Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007.
- KÜLÇE Süleyman, *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*, İzmir 1944.
- ORTAYLI İlber, “Balkanlarda Milliyetçilik”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, IV, 1026-1031.
- OSMANLI ARŞİV BELGELERİNDE ARNAVUTLUK, haz. H. Y. Ağanoğlu-S. Bayram-M. Yıldıztaş, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul 2008.
- OSMANLI ARŞİV BELGELERİNDE KOSOVA VİLAYETİ, haz. H. Y. Ağanoğlu v.dğr., Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul 2007.
- PAQARIZI Sead, “XX. Yüzyılda Arnavutlarda Din Karşıtı Siyaset ve Müslüman Arnavut Düşünürlerin Rolü”, **Balkan Araştırmaları Dergisi**, Sayı 1, Bursa 2010, s. 163-178.
- POULTON Hugh, **Balkanlar: Çatışan Azınlıklar, Çatışan Devletler**, çev. Y. Alagon, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1993.
- RAMSOUR Ernest E., **Genç Türkler ve İttihat ve Terakki**, çev. H. Yüncü, Etkin Kitaplar, İstanbul 2009.

- SÖNMEZ Banu İşlet, **II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.
- TOKAY Gül, **Makedonya Sorunu: Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)**, Afa Yayınları, İstanbul 1995.
- TÜRKER Ali Sacit, **II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Devleti'nin Arnavutluk Siyaseti**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 1996.
- VASA EFENDİ, **Arnavutluk ve Arnavutlar**, çev. A. D., Mihran Matbaası, İstanbul 1297.
- YAKUT Kemal, "Arnavutluk Bağımsızlık Hareketinde Alfabe ve Eğitim Tartışmaları", **Balkanlarda İslam Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri**, Tiran, 4-7 Aralık 2003, IRCICA Yayınları, İstanbul 2006, s. 29-53.
- YÜCEL Yücel, "Milliyetçilik Çağında Prizren İttihad Cemiyeti", **Turkish Studies**, vol. 4/8, Fall 2009, s. 2462-2491.